

## A társadalom rétegződése és a mobilitás

A társadalom vertikálisan tagolt. Ezt a tagoltságot hívják sztratifikációnak, magyarul rétegződésnek. A mindennapokban ez abban nyilvánul meg, hol helyezik el az emberek magukat és környezetüket a társadalmi ranglétrán. A diplomás, értelmiségi munkakörben dolgozó emberek többnyire a középosztályhoz számítják magukat. A leggyakoribb „naiv” válasz a kérdésre, hogy milyen egymás fölött elhelyezkedő rétegekből áll a társadalom az, hogy vannak a gazdagok, a szegények és a köztük elhelyezkedő középosztály.

Az osztály kifejezés talán a leggyakoribb azok közül, amellyel a horizontálisan elhelyezkedő rétegeket illetik. Igaz, sokszor használják más-más értelemben. A középosztály kifejezés tartalma jóval kevésbé egyértelmű, mint a marxista értelemben használt proletáriátusé, vagy burzsuáziáé. Minden azon múlik, milyen szempontot veszünk alapul a társadalmi hierarchia lépcsőfokainak vagy emeleteinek meghatározásakor.

A marxista paradigma ebben a tekintetben is veri vetélytársait a logikai koherencia ismérve szerint. Ezen elmélet ugyanis egy meghatározott szempontot alkalmaz az emberek osztálybesorolásának elvégzésére, a tulajdonviszonyokat. Azon belül is a termelőeszközökhöz vagy a tőkéhez való viszonyt. Eszerint vannak a termelőeszközöket birtokló tőkésék, akik bér munkásokat alkalmaznak, a proletárok, akik mivel nem rendelkeznek termelőeszközökkel, bérbe adják munkaerejüket a burzsuáziának, valamint a köztük elhelyezkedő kistermelői-kisvállalkozói réteg, amely saját termelőeszközait igénybe véve végzi munkáját. Kapunk egy egyszerű, világos képet a társadalom vertikális tagoltságáról, amely így három osztályból áll. A valóság természetesen ettől jóval bonyolultabb. Például, hogy lehet meghúzni a határt a rendes kizsákmányoló kapitalista és egy családi vállalkozást működtető kisvállalkozó között. Például együtt dolgozik az illető a szerelőműhelyben a testvérével és az idősebbik fiával, a könyvelést meg a feleség végzi. Ki itt a kizsákmányoló és ki a proletár?

Tételezzük fel, hogy ez a kisvállalkozó autószerelőként foglalkoztat 1-2 embert, tehát a burzsuáziához kell sorolni. Az életszerűséghez hűen fel lehet tételezni, hogy az illető szerződéses viszonyban van valamelyik autógyártó nagyvállalattal (VW, BMW, GM stb.), amely megengedi, hogy annak márkaszervizeként működjön. Az erről szóló szerződés megkötése a vállalat egyik középvezetőjén múlik, akinek a fizetése többszöröse, mint az autószerelő kisvállalkozó fizetése. A marxista séma szerint azonban ez a manager, mint munkavállaló, proletárnak számít. A gyakorlatban egy multinacionális cég csúcsvezetőjét senki nem fogja egy kisvállalkozó alá sorolni a társadalmi ranglétrán.

Ez a fenti példa azt illusztrálja, hogy a különböző szempontok szerint megkonstruált vertikális tagolások nem fedik teljesen egymást. Esetünkben a jövedelem szint és az osztályhovatartozás. A megoldás tehát abban áll, hogy sok vertikális skálát alkalmazzunk minden egyes alkalommal tisztázva melyiket, vagy pedig megpróbáljuk összevonni valamilyen módon őket. A szociológia mindkét eljárást követi, ezért az alábbiakban felvázolom azt a sémát, amit a leggyakrabban használnak a társadalom vertikális tagoltságának leírására.

A séma alapját a jövedelemszint adja. Eszerint nem egyszerűen szegényekről, középrétegről és gazdagokról van szó, hanem a középosztályt osztják egy alsó és felső részre, valamint a szegényektől is szegényebbeket külön kategóriába sorolják. A modern nyugati társadalmakra jellemző a jólét, aminek a következménye a társadalom „elhízása”, vagyis a középosztály(ok) számbeli túlsúlya nemcsak a gazdagokhoz, hanem a szegényekhez képest is. A premodern társadalmak inkább piramis vagy gúla alakúak.

Erre az ötös tagoltságra szokás rávetíteni a többi lehetséges felosztást. Némelyik egészen magától értetődő. Az oktatási rendszer például eleve hierarchizált, ezért a végzettségi szint szerinti besorolás is egy horizontális tagoltságot jelez. Vannak alap, közép és felsőfokú végzettséggel rendelkező emberek, amely besorolást ki lehet még egészíteni alulról az iskolázatlanokkal, felülről pedig a tudományos fokozattal rendelkezőkkel. A posztindusztriális társadalmakban a lakosság túlnyomó többsége felső vagy középfokú végzettséggel rendelkezik. Emiatt az egyetemi diploma sem jelent automatikusan kiemelkedő jövedelemszintet, hiszen egy nemzedéknek akár a 30% körüli része is ide tartozik. Világos, hogy egy diplomának, amelyet minden harmadik, negyedik ember képes megszerezni nem lehet akkora súlya, mint amilyenhez százból 2-3 jutott hozzá.

A társadalmi termelésben elfoglalt hely helyett a nyugati szociológia inkább a munkaköri sajátosságokat részesíti előnyben kritériumként. A szellemi-irodai vezető beosztásban dolgozókat különbözteti meg a kétkézi munkát végzőktől. Amerikai mintára világszerte fehérgalléros munkaköröknek hívják az elsőt és kékgallérosnak a másodikat.

A jövedelemszinthez szorosan kapcsolódó kritériumrendszert alkotnak az életmód sajátosságai. A lakáskörülmények, a háztartás felszereltsége, a személyautóval való ellátottság, a vásárlási, fogyasztási, kikapcsolódási szokások stb. A jóléti társadalmakra jellemző a középosztály életmódjának a terjedése. Ez a gyakorlatban kertvárosi-lakóparki lakást, háztartásonkénti több autót, üdülőhelyi nyaralást, fitnessz klubtagságot és más hasonlókat jelent. Természetesen igen nagy különbség lehet a birtokolt személygépjárművek értékében épp úgy, mint a látogatott üdülőhely exkluzivitásában, mégis összetéveszthetetlenül ugyanarról az életmódról van szó egy tömblakásban élő munkásosztálybeli családhoz képest.

Mindezek alapján össze lehet foglalni azt a sémát, amelyet a legtöbbször használnak egy modern posztindusztriális társadalom leírásához.

Le kell szögezni, hogy egy ilyen társadalomnak is van egy kis létszámú vezető elitje, amit sokszor felső tízezernek is hívnak. A marxista koncepcióval szemben ezt azonban többnyire nem tekintik homogénnek, hanem különböző elitcsoportok összességének, amelyek a társadalom különböző területein töltenek be vezető, irányító, mintaadó szerepet. A gazdasági elithez például nemcsak a leggazdagabb embereket, hanem a csúcsmenedzsereket is odaszámítják. Azok egyébként is igen magas jövedelemmel rendelkeznek. A vezető politikusokat szintén külön elitcsoportként kezelik, hiszen döntéseiken igen sok múlik még akkor is, ha hivatalos jövedelemszintjük sokszor jóval alacsonyabb a gazdaság vezérkaráénál. Egy ország elnökét, minisztereit, parlamenti képviselőit, egyéb főhivatalnokait azonban ennek ellenére nem szokás simán a középosztályhoz számítani. Külön

elitsoportot alkotnak még a bevett egyházak vezetői, a tudomány, a művészet, a tömegtájékoztatás krémje is. Azon lehet vitatkozni, illetve kutatást folytatni, hogy tisztázzák, mennyire alkotnak egységes uralkodó elitet mindezek a csoportok. Nemcsak a marxisták gondolják úgy, hogy egy-egy társadalom uralkodó elitje egységes egészet alkot azáltal, hogy a különféle csoportjai, szervezeti és informális (családi kapcsolatok, klubtagságok stb.) úton összefonódnak. Van, aki úgy gondolja, hogy sajnálatos állapotnak kell tekinteni, hogy egy elkülönült, kis létszámú réteg kezében összpontosulnak a társadalom erőforrásai és a döntési kompetenciák. Ezek úgy gondolják, hogy az ilyen uralkodó elitek, rafináltabbak bár mint a premodern társadalmakban, de mégiscsak ugyanúgy elnyomják és kizsákmányolják a társadalom egészét, mint a világ szegényebb társadalmi fölött zsarnokoskodó klikkek. Mások szerint természetes jelenség az elitsoportok kialakulása és megléte, amelyek egy plurális társadalomban szintén megosztottak és konkurálnak egymással.

A felső középosztályt ennek megfelelően a társadalmak vállalkozó rétege, a magán és állami bürokráciák középvezetői, a jól fizetett szakmák sikeres képviselői (ügyvédek, orvosok stb.) alkotják. Valamint mindazok, akik jövedelemszintjük és életmódjuk szerint ide tartoznak.

Az alsó középosztályt a fehérgalléros állásokat betöltők alsó része és a kékgalléros munkakörök felső része alkotja. A modern világban, ahogy arról már volt szó sok felső végzettséget igénylő munkakör, alulfizetett irodai alkalmazottak, tanárok míg magas szakképesítést igénylő kékgalléros állások középosztálybeli életmódot tesznek lehetővé. Nem beszélve arról, hogy a piacgazdaságokban rengeteg olyan kisvállalkozás indul be és jut csődbe rövid időn belül, amelyek jövedelemtermelő képessége, bizony csak egy alapszintet tesz lehetővé.

A szegényeket az alacsony képesítésű, alacsony jövedelmet biztosító munkakörökben dolgozók alkotják.

A jóléti társadalmak lehetővé teszik azonban azt is, hogy nagy tömegben éljenek emberek munkajövedelem nélkül, segélyekből, könyöradományokból kis volumerű illegális tevékenységből. Ők alkotják a legalsó, lecsúszott vagy deprimált réteget. Ezeknek az embereknek az életmódja is elüt a felettük elhelyezkedő szegényektől, ezek nagyrészt hajléktalanok és különféle szenvedélybetegségek rabjai.

Minden ember értelemszerűen beleszületik valamelyik társadalmi rétegbe. (Vertikális) Mobilitásnak azt a jelenséget hívják, amikor valaki ehhez képest másik rétegbe kerül. Felfelé irányuló a mobilitás, amikor valakinek sikerül feljebb kapaszkodni a társadalmi számléletrán és lefelé irányuló, amikor valaki lecsúszik.

A modern társadalmak önképének fontos eleme a nagymértékű mobilitás, vagyis a társadalmi felemelkedés lehetősége. A modern társadalmak megjelenésének látványos momentuma volt a rendi különbségek eltörlése, vagyis azé az évezredes gyakorlaté, hogy a társadalom vertikális rétegződését jogilag is hivatalosítják. Az európai középkorban például a nemesség és a papság jogilag rögzített privilégiumokkal rendelkezett a többiekkel szemben. A modern társadalmak önértékelését tartalmazó egyik fontos narratíva az, amelyik arról beszél, hogy a tehetséges és ambiciózus emberek teljesítményük következtében magasra emelkednek a társadalmi hierarchiában.

A szociológusok kutatások segítségével mérhetik a mobilitás mértékét, vagyis azt, mennyire jellemző egy adott társadalomra, hogy emberek tömegesen más rétegbe kerülnek, mint amibe beleszülettek. Ezek egyébként azt mutatják, hogy a modern társadalmakban sem nagy méretű a mobilitás. Ami van, az is generációközi időperspektívában nyilvánul meg vagyis abban, hogy valaki eggyel feljebb lép szüleihez képest. Az egy életpálya során több lépcsőfokot átugró karrierek ritkák. Még az Egyesült Államokban – ahol az önmegvalósító ember koncepciója a nemzettudat szerves része – sem jut több látványos karrier mondjuk ezer emberre a többi nyugati államhoz képest.

Nem olyan egyértelmű az sem, hogy a mobilitás mértékét tekintve a modern társadalmak felülmúlják premodern elődeiket. Igaz ott ehhez át kellett kerülni egy másik státusba. Azonban a társadalmi megrázkódtatások is gyakoribbak voltak, amelyek következtében elitpozíciók üresedtek meg. Például, amikor egy-egy nagyobb csata következtében egy ország katonai-politikai elitjének jelentős része ott maradt levágva a mezőn (Muhi, Mohács, Agonconrt stb.). A különbség inkább abban nyilvánul meg, mekkora volt a szerepe egy-egy mobilitási liftnak vagy mozgólépcsőnek, amelyen fel lehetett jutni. Régebben ez a katonai vagy az egyházi karrier volt, valamint a felfelé történő házasság. Ez utóbbi a mai napig megőrizte jelentőségét. Ami a modern korban előtérbe került a korábbi ahhoz képest az az üzleti karrier és az oktatási rendszer, mint mobilizációs liftek. Ez egyébként logikus. A majdnem autarch (önellátó) gazdaságok jóval kevesebb teret nyújtottak az üzleti-pénzügyi akcióknak, és azt is gyanakvással kezelt kis csoportok intézték, akik többnyire vallási-etnikai diszkriminációnak voltak kitéve. Ehhez képest egy egyházi karrier jóval vonzóbbnak tűnik. Bár a népmesék és az irodalom a katonait népszerűsítették a feleségül vett királykisasszonnyal siker esetén. Mivel értelmiségi állásból is kevés volt, így a magasabb végzettség megszerzése sem jelent meg olyan magától értetődő karrierlehetőségként mint napjainkban, amikor ez szinte minden komoly pozíció megszerzésének alapfeltétele.

A társadalmi hierarchiát fel lehet fogni mint az agygazdálkodás legfontosabb mechanizmusát. A társadalom működése ugyanis nagyrészt attól függ, milyen hatékonysággal használja fel a rendelkezésre álló humán (emberi) erőforrásokat. Nyilvánvaló, hogy egy magasabb képzettségű, jobban összeszervezett népesség nagyobb lehetőségeket nyújt a közösségnek egészében és tagjainak külön-külön. Ugyanakkor azonban az emberek világszerte biológiailag egyformák. A kiugróan tehetségesek aránya mindenütt csekély és véletlenszerűen fordulnak elő. Viszont a kulcspozíciók száma sem túl magas. Amennyiben csekély az átfedés a két csoport között, az azzal jár, hogy sok lesz az inkompetens döntéshozó, amit mindenki megszenved. Az embereket tehát motiválni kell a felfelé törekvésre, illetve ami ugyanilyen fontos, hogy megpróbálják a lecsúszást elkerülni. Ebben segít a társadalom vertikális tagolódása. A hierarchiákon feljebb elhelyezkedő rétegek nagyobb vonzerejű státuscsoportként jelennek meg a többiek számára. Ha a rendszer jól működik, társadalmilag fontos elitcsoportok lesznek azok, amelyek magukhoz vonzzák a legtehetségesebb és ambiciózusabb embereket, mivel ott a legmagasabb a jövedelem és a legegyszerűbb az elismertség. A rendszer azonban eltorzulhat. Mi indokolja például, hogy a vámosok fontosabb státuscsoportnak számítanak, mint az iskolai tanítók. Elterjedtebb torzulás az, amikor egy uralkodó elit bezárul, illetve tagjainak

rekrutációjára a kontraszelekció válik jellemzővé. A Szovjetunió uralkodó elitjét például a kommunista párt szűk vezető rétege képviselte. Ez a társaság azonban zárttá és kontraszelektálttá vált. A brezsnyev érában a háború után viszonylag fiatalon vezető pozícióba került társaság késő öregségi nem engedte ki markából a hatalmat. A néhány bekerülő új tag pedig személyes kapcsolatainak, az intrikákban való járatosságának köszönhetően előmenetelét és nem adminisztrátori, gazdasági, katonai vagy egyéb területen mutatott tehetségének.

A modern társadalmak hivatalos önképében azért is fontos eleme a mobilitás hangsúlyozása, mert ezzel gondolják megakadályozni az elitek kontraszelektálttá válását. A piacgazdaság és a demokratikus versengő politika hivatott arra, hogy a két legfontosabb elitcsoport ne váljon belterjessé, és ne kezdjen el degradálódni. Legalábbis így fest a társadalom rétegződésének strukturalista-funkcionalista értékelése. Eszerint tehát azzal lehet biztosítani a társadalom tagjai számára a motivációt, hogy megtalálják a maguknak való helyet, hogy vonzó státuscsoportok és az elrettentő társadalom alatti ülepítőtartályként működő deprimáltak határolta hierarchiát bocsátanak rendelkezésükre, saját helyzetük értékelésére.

A marxista paradigma viszont nem tekinti szerves egésznek a társadalmat, hanem afféle harcmezőnek, ahol a különböző osztályok küzdenek egymással az uralomért a többiek felett. Ennek megfelelően az érdeklő, miféle módszerekkel és milyen eredménnyel folyik ez a küzdelem. Különösen az érdekes, miféle módszerekkel próbálják megőrizni hatalmukat az uralkodó osztályok. A marxisták előszeretettel leplezik le a „hamis tudat” különféle formáit, amelyeket az uralkodó osztályok arra használnak, hogy az alávetettek figyelmét elvonják az osztályharctól. Ilyen legendának lehet elkönyvelni a társadalom organikus felfogását is. Azzal etetik a strukturalista-funkcionalista paradigma sulykolásával a szellemi munkakörben robotoló proletárokat, hogy valamiféle fontos feladatot fognak ellátni, holott egyszerűen csak kizsákmányolják őket. Mégpedig oly módon, hogy mivel az elitcsoportok kontrollálják létfeltételeiket, ezért egyszerűen alulfizetik őket. Magukat jövőpedagógusokat, a nemzet napszámósait. Az államot sem lehet eszerint valamilyen semleges struktúrájának tekinteni, hanem a kizsákmányolás és az elnyomás eszközének.

A kizsákmányolás alapját a tőke felhalmozása adja kevesek kezében. Ezzel kapcsolatban ellenérvként már felmerült a csúcsmanagerek (akár állami, akár magánszférában) vezető művészek, tudósok stb. szerepe. Hogyan zsákmányolják ki őket, vagy fordítva, kit zsákmányolnak ki ők?

A marxista képet árnyalni lehet, ha abból indulunk ki, hogy nemcsak egy tőkefajta van, hanem több. A klasszikus gazdasági tőke leginkább pénz formájában jelenik meg, amelyet különféle vállalkozásokba (vagy értékpapírokba) fektetve lehet forgatni, kamatoztatni. Akiknek több tőkéje van és ügyesebben forgatja, arra dolgoznak a többiek és minél több van belőle annál előnyösebb, kényelmesebb annak a helyzete aki birtokolja.

De hát miért ne lehetne tőkeként felfogni a tudást is? Ezt is meg lehet szerezni, fel lehet halmozni. Befektetve valamilyen tevékenységbe szaporítani és kamatoztatni lehet. Felhalmozásával előnyösebb pozícióba lehet jutni. Mindenki, aki benne van az oktatási rendszerben, jól el tudja képzelni a folyamatot. Valaki kemény munkával ismereteket sajátít el, vagyis befektet a tudásba. Ha

ez a tudás magas szintű és piacképes, akkor elkezd kamatozni. Világos, hogy egy sztársebész vagy divatdiktátor jóval nagyobb osztalékot kap tudástőkéje után, mint egy betanított munkás, vagy utcaseprő más egyéb alacsony nominálértékű tudás birtokosa.

Ezen kívül érdemes még megkülönböztetni a társadalmi vagy kapcsolati tőkét is. Ez alatt nagyjából azt kell érteni, mekkora mennyiségű és minőségű valakinek az ismeretségi köre mindkét irányban. Érteve ez alatt a fordított viszonyt is, vagyis hányan és mint kit ismerik(el) az illetőt. Világos, hogy ha valaki nagy tudású, művelt, jó modorú, megbízható úriemberként van elkönyvelve, az nagyobb kapcsolati tőkével rendelkezik mint az, akit környezete egy lusta, alattomos bajkeverőnek tart.

Világos, hogy a kapcsolati tőkét is fel lehet halmozni és kamatoztatni is szokás. Ha a fenti példában szereplő emberek egyszerre nyitnak vállalkozást és hasonló a szaktudásuk, akkor eléggé egyértelmű, melyiküknek lesz több megrendelése és így jövedelme is.

Könnyű belátni, hogy a valóságos életben ezek a tőkefajták egyszerre állnak egy-egy ember rendelkezésére együttesen hatnak és részben konvertálhatók egymásra. A modern társadalom piacgazdaság, ezért a pénzre való lefordíthatóság ezeknek a transzfereknek a legfontosabb vonatkozása, és legkézenfekvőbb megnyilvánulása. A tudástőke például nem lehet komoly, ha nem jár komoly anyagi jövedelemmel.

A különböző tőkefajták szabad konvertálhatóságáról szóló elméleteket túlzásnak tartom. Itt van például a diplomák megvásárlásának igen gyakori esete napjainkban. Ez a gazdasági tőke tudástőkévé való átváltásának tipikus esete. Egy újjgazdag magának vagy gyerekeinek tudást vásárol az erről szóló papír formájában. Erről azonban mindenki tudja, hogy nem sokat ér. Nem teljesen értelmetlen lépés azonban ha a harmadik tőkefajtát is figyelembe vesszük. A rongyrázás, presztízfogyasztás, a gazdaság fitogtatása a társadalmi tőke felhalmozásában játszik szerepet mióta világ a világ. A diplomavásárlás tehát nem tudásvásárlás (ebbe a kategóriába az elitiskolák és a magántanárok tartoznak) hanem státusvásárlási kísérlet. Hogy mennyire sikeres, az a társadalmi elvárások rendszerétől, vagyis attól a mezőtől függ, ahol az adott tőkefajta gyarapításáért folytatott játszmák zajlanak. A mező afféle futball vagy más játékpálya analógiája. Ha valaki olyan pályán játszik, amelynek rosszul ismeri a szabályait, veszíteni fog, vagyis mínuszban lesz a tőkegyarapodása.

Visszatérve a diplomavásárlásra: ha ez a gazdagság fitogtatásának elfogadott módszere, akkor ez a lépés be is válhat. Egy újjgazdag vesz egy közgazdasági diplomát csúnyácska és butácska lányának. Nagy valószínűséggel nem szólják meg majd ezért, hiszen ezzel nem becsapni óhajtotta a környezetet, hanem demonstrálni, milyen jó gondoskodó családapa. Ha így fogják fel, gyarapodott a társadalmi tőkéje, vagyis sikeresen váltotta gazdasági tőkéjét társadalmira. Ha egy orvosi diplomát szerez neki, annak esetleg már más lenne a megítélése.

Nagyjából így értette a különféle tőkefajtákkal folytatott operációkat az adott teória kitalálója Pierre Bourdeiu. A marxizmusnak ez a szofisztikáltabb változata eléggé tetszetős magyarázatot ad mindennapjaink nagyon sok jelenségére. Akár arra is, miért kínlódnak önök annyit a szociológiával, holott nem érdeklí önököt. Közép-alsóközéposztálybeli szülei szeretnék megakadályozni a lefelé

irányuló mobilitást a famíliában, ezért nyomást gyakorolnak gyerekeikre, hogy azok szerezzenek diplomát. Mindenki tudja, hogy annak értéke inflálódik, de azért megtartotta státusszimbólum (értelmiségi réteghez való tartozás) szerepét. Szüleik egyrészt nincsenek olyan jól eleresztve, hogy egyszerűen vegyék a diplomát, másrészt tudják hogy annak kisebb a súlya presztízs szempontjából. Ráadásul nem akarnak önöknek rosszat és szeretnék, ha valami kis tudástőkét is sikerülne felhalmozniuk. Önöknek viszont a családi, rokonsági kapcsolataik jelentik a társadalmi alaptőkét, amit nem kockáztathatnak azzal, hogy kirúgatják magukat a főiskoláról. Vagyis racionálisan járnak el még akkor is, ha pillanatnyilag úgy tűnik, hogy nem túl sokat ér egy tanári diploma a munkaerőpiacon.